

ЧОРВАЧИЛИКНИНГ ЭТНОИҚТИСОДИЙ ТИЗИМДАГИ ЎРНИ

*Қосимов Абдисаттор Чориевич,
Термиз давлат университети
"Жаҳон тарихи" кафедраси эркин
тадқиқотчиси*

Аннотация: Ушбу мақолада Шеробод беклигида чорвачиликнинг асосини кўй, эчки ва туялар ташкил этиб, хўжалик эҳтиёжлари даражасида от ва қорамол ҳам боқилгани, асрлар давомида Ўзбекистондаги этник гуруҳларнинг ҳар бирида уй ҳайвонларини боқишда ўзига хос бўлган усул ва тажрибалар шаклланган. Қолаверса, ҳатто бир элат истиқомат қиладиган ҳудудда ҳам чорвачиликни юритишдаги табиий-географик шароитлардаги тафовутлар юзага келиши, чорвачиликнинг ҳайдов-яйлов тури текислик ва тоғолди ҳудудларида, яъни дашт ва адирликларда яшовчи ўтроқ аҳолига, асосан ўзбек-чиғатойлар ва тожиклар учун хос бўлиб, улар чорвачиликни суғорма ёки лалми деҳқончилик билан кўшиб олиб боришгани хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: чорвачилик, адирликлар, ўтроқ аҳоли, кўй, эчки ва туялар, суғорма деҳқончилик, буғдой, арпа, дашт.

XX аср бошларида Боботоғ, Ҳисор тоғ тизмаларида ва воҳа марказий қисмидаги дашт ҳудудларида чорва моллари, айниқса, кўй-эчкилар нисбатан кўпроқ боқилган. Ушбу хўжалик тури асосан воҳанинг тоғ ёнбағирлари ва дашт ҳудудларида ривожланган. Маълумотларга кўра, бу даврда воҳадаги Шеробод, Денов ва Бойсун бекликларида асосан кўйчилик ривожланган бўлиб, эчки, от, қорамол ва туя нисбатан камчиликни ташкил этган. Бекликлардаги айрим йирик бойларнинг кўй ва эчкилари сони 2 мингдан ошиқ бўлганлиги манбаларда қайд қилинади[1].

Шеробод беклигида чорвачиликнинг асосини кўй, эчки ва туялар ташкил этиб, хўжалик эҳтиёжлари даражасида от ва қорамол ҳам боқилган. Бекликда ҳар бир ҳовлига 1-2 бош от, 5-8 тагача кўй тўғри келган. Туялар асосан бекликнинг чўл ва дашт ҳудудларида боқилиб, уларнинг умумий миқдори 4 мингдан ортиқ бўлган. Бойсун беклигида ҳам чорва моллари ичида кўйлар сони нисбатан юқори бўлиб, бошқа чорва турлари камчиликни ташкил этган[2].

Асрлар давомида Ўзбекистондаги этник гуруҳларнинг ҳар бирида уй ҳайвонларини боқишда ўзига хос бўлган усул ва тажрибалар шаклланган. Қолаверса, ҳатто бир элат истиқомат қиладиган ҳудудда ҳам чорвачиликни юритишдаги табиий-географик шароитлардаги тафовутлар, кўшни халқларнинг таъсири ёки ижтимоий-иқтисодий сабаблар натижасида хилма-хил усуллардан

фойдаланилганини кузатишимиз мумкин. Маълумки, бир қатор олимлар томонидан ўтган аср бошларида Ўрта Осиё халқлари учун хўжалик-маданий типларнинг уч йўналиши хос бўлганлиги таъкидлаб ўтилади[3]. Ўтган аср бошларида Сурхон-Шеробод воҳасида учала тип ҳам мавжуд бўлган ва бу даврда воҳани шартли равишда қишлоқ хўжалик хусусиятларига кўра уч зонага бўлиш мумкин: 1) водий суғорма деҳқончилиги; 2) боғдорчилик, чорвачилик билан биргаликдаги тоғ ва тоғ олди деҳқончилик хўжалиги; 3) дашт зироатчилиги ва яйлов чорвачилиги зоналари. Биринчи зонада қарлук, чиғатой, дўрмон ва қисман кўнғирот, юз каби этнографик гуруҳлар Шерободдарё воҳасида, Сурхондарёнинг ўрта қисмидаги суғорма деҳқончилик зоналарида буғдой, арпа, кунжут ва полизчилик экинларини экканлар. Иккинчи зонада эса асосан тоғли ва тоғолди ҳудудларида яшовчи - тоғчи-қатағонлар, чиғатойлар, қарлуқлар ва тоғли тожиклар боғдорчилик, чорвачилик ва зироатчилик билан шуғулланганлар. Учинчи зонада эса кўпроқ чорвачилик билан шуғулланувчи этнографик гуруҳлар - кўнғирот, дўрмон, юз, турклар Шерободдарё оралиғидаги дашт зоналарида, Боботоғ этакларида, Қизирик, Бандихон, Музробод, Хатробод чўлларида чорвачилик билан, адирликларда эса лалмикор зироатчилик билан шуғулланганлар. Воҳадаги чорвачилик учун қулай бўлган иқлим, табиий шароит тоғ ён адирлари ва кенг чўл зоналарида доимий равишда ҳайдаб боқиладиган чорвачилик турининг сақланиб қолишига олиб келган. Ушбу зонада яшовчи айрим этник ва этнографик гуруҳларнинг тўлиқ ўтроқ турмуш тарзига ўтмаганлиги сабаби ҳам хўжалигида чорвачилик етакчи ўринда турганлиги бўлган. Шу боис бўлса керакки, чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли ўзининг хўжалик, этник-маданий, антропологик ва тил хусусиятларини ўтган аср бошларигача яхши сақлаб қолган эди. Элшунос олимлар Ўрта Осиё аҳолисида чорва хўжалигини юритишнинг тарихан шаклланган учта турини ажратиб кўрсатишади: 1) кўчманчи (кўчма ва ярим кўчма) чорвачилик; 2) яйлов чорвачилиги ва 3) кўра (оғил) чорвачилиги[4].

XX аср бошларида Сурхон-Шеробод воҳасида аҳолининг аксарият қисми асосан аралаш хўжалик тарзини юритган, яъни чорвачилик билан бир қаторда деҳқончилик, уй хунармандчилиги билан ҳам шуғулланган. Ушбу хўжалик соҳаларига муносабат ва хўжалик юритиш усуллари турлича бўлиб, улар табиий шароит, аҳолининг этник таркиби ва маданий анъаналарнинг хилма-хиллигидан келиб чиққан. Масалан, бу даврда Хоразм воҳаси чорвачилиги учун, асосан, хонаки-яйлов ва ҳайдов усули хос бўлган бўлса, воҳада 1954-1971 йиллар давомида кенг қамровли тадқиқотлар ўтказган Б.Х. Кармышевнинг фикрича, Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида чорвачиликнинг 1) яйлов; 2) ҳайдов-яйлов; 3) кўра-ҳайдов; 4) кўчма типлари бўлган. Ўтроқ аҳолида чорва боқишнинг кўра-яйлов ва кўра тизими, ярим ўтроқ аҳолида ҳайдов-яйлов ва

ййлов тизими, кўчманчи аҳолида эса ййлов ва кўчма чорвачилик тизими устун турган.

Ййлов чорвачилиги учун характерли бўлган асосий хусусият – бу чорвани ййил бўйи (ййилнинг кўп вақтида) ййловдаги ўтлар билан озиклантиришдир. Ушбу чорвачилик тури асосан воҳадаги тоғли ва тоғолди туманларига хос бўлиб, асосан ярим ўтроқ ўзбеклар, Бойсун тоғларида яшовчи тожикларнинг алоҳида гуруҳлари, шунингдек, туркман, араб каби ярим ўтроқ аҳолига хос бўлган[5]. Ййловдан ййловга ҳайдаб боқишда чорванинг асосий қисми ййил давомида чўпонлар назорати остида мавсумий ййловларда сақланган. Улар учун чорвачиликнинг асосий тури – кўй (асосан ҳисори кўйлар) боқиш бўлган. Чорвадорлар мавсумга қараб уйда ҳўкиз, кўчқор ва баъзида сигир боқишган[6]. Фақат миниладиган отлар ва сўйишга мўлжалланган кўйларгина доимий бир жойда – кўрада боқилган. Воҳадаги ярим ўтроқ ўзбеклар ҳўжалигида чорвачилик етакчи ёки деҳқончилик билан тенг мавқеда бўлган. Турк, қарлуқ, айрим кўнғирот, дўрмон каби ўзбек уруғ-қабилалари учун чорвачиликнинг асосан ҳайдов-ййлов тизими хос бўлган.

Ййлов чорвачилигида асосан кўйчилик етакчи ўрин тутади. Чорва моллари баҳор ва кузда адирларда боқилган, ёзда ўрта ва баланд тоғ ййловларига ҳайдалган. Қишда эса яна адирларга қайта ҳайдаб келтирилиб, ярим боқув озукалаштиришга ўтказилган. Ўтган аср бошларида ййлов чорвачилиги учун ёзги ва қишки ййловларга анъанавий чорва ҳайдаш йўналишлари катта аҳамиятга эга бўлган. Сабаби ушбу йўналишлар чорва молларини мавсумий ййловларга ҳайдашда муҳим халқа ҳисобланган. Бунда йўналишнинг бошланғич нуқтасидан тартиб сўнгги манзилгача ҳамжиҳатлик, тартиб-қоида ва мувофиқликка қатъий амал қилинган. Тажрибали чўпонлар кўйларни семиртиришда отарни ёйишнинг (ҳайдаб боқиш) аҳамияти катта эканлигини яхши билишган. Уларнинг айтишича, ўз вақтида етарли озиклантирилган ва доимий ҳаракатда бўлган чорва моли тез семиради. Ёйилган кўйлар, ёйилмаган кўйларга қараганда семиз бўлган ва қишдан талофатсиз чиқиб, яхши тўл (тўл олиш – кўзилаш мавсуми) берган[7].

Чорвачиликнинг ҳайдов-ййлов тури текислик ва тоғолди ҳудудларида, яъни дашт ва адирликларда яшовчи ўтроқ аҳолига, асосан ўзбек-чиғатойлар ва тожиклар учун хос бўлиб, улар чорвачиликни суғорма ёки лалми деҳқончилик билан кўшиб олиб боришган. Унга кўра, барча мавсумда чорва моллари ййловларда, қишлоқдан узок бўлмаган далаларда боқилган ва фақат қишнинг совуқ кунларида ярим боқув йўлига ўтилган. Одатда баҳорги ййловларга оиланинг бир қисми борган ва ўзлари билан фақат зарур нарсаларни олиб, ўтов ва капаларда яшашган. Ўтлар қуриб қолгач, чорва моллари ортга қайтарилган ва умумий подага кўшилган. XX аср 20-ййилларида воҳада бўрдоқи кўйларга бўлган талабнинг ортиши сабабли аҳолининг бир қисми деҳқончиликни бутунлай

ташлаб, фақат ҳайдов-яйлов кўйчилиги билан шуғулланган. Бой чорвадорлар эса товар хусусиятига эга бўлган ғаллакорлик билан ҳам шуғуллана бошлаган[8]. Бунинг учун уларда етарли ишчи ҳайвонлари ва деҳқончилик меҳнат қуроллари бўлган.

Воҳанинг тоғлик тожик аҳолиси учун деҳқончилик билан боғлиқ равишда юритиладиган чорвачиликнинг кўра-ҳайдов-яйлов тури хос бўлган. Уларда чорвачилик текислик ва тоғолди ўтроқ аҳолидан фарқлироқ ғаллачиликдан кейин иккинчи ўринда турган. Тожиклар баҳорда, қор силжиган пайтда тоғ ёнбағирларидан чорвани қишлоқолди яйловларига, далаларда экин униб чиқиши билан эса қишлоқдан узоқда бўлган ёзги яйловларга-айлоқларга (яйлоқ, жайлов туркча сўзлар бўлиб, географиядаги яйловли атамаси шундан қабул қилинган) ҳайдашган. У ерга аҳолининг бир қисми, асосан аёллар кўчиб ўтишган. Кузда чорва молларини қишлоққа яқин яйловларда ва анғизларда боқишган[9]. Деҳқонлар йирик шохли қорамол, шунингдек, эчки, кўй, от ва эшак ҳам боқишган. Тоғда боқилган эчкиларнинг сути нафас қисиши касалига шифо бўлган[10]. Ушбу даврда ҳар бир тоғли аҳоли хўжалигида ўртача 10-12 та эчки, 8-10 та кўй ва 1-2 та сиғири бўлган[11].

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари учун кўчманчи чорвачиликнинг “стационар” усули мос келган[12]. Табиий шароитга боғлиқ ҳолда яйловлардан мавсумий фойдаланиш ва чорва билан доимо бирга юриш тизими кўчма чорвачиликнинг ўзига хос хусусиятидир. Чорвачиликни кўчма тизими фақат ярим дашт ҳудудларида яшовчи (асосан Шерободдарёнинг ўрта оқими ҳавзасида) ўзбек кўнғиротларида тарқалган эди. Бу ерларда чорвадорлар ўз оиласи билан бирга чорва изидан мавсумий яйловларга кўчиб юришган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Варыгин М.Н. Опыт описание Кулябского бекства // Известия ИРГО. – Спб., 1916. т. 57. – С. 778.
2. Кап. Васильев. Статистические материалы для описания Бухары. Бекаство Ширабадское и части Бойсунского // Сборник геог. топог. и статис. материалов по Азии. – Спб., 1894, вып. 57, – С. 400–402.
3. Хидоятлов И. О характере сельского хозяйства многонациональных районов Сурхандарьинской области в дореволюционное время. – С. 138.
4. Қаюмов А. XIX аср охири – XX аср бошларида Сурхон-Шеробод водийсидаги этник жараёнларнинг баъзи омиллари // Ўзбекистон тарихи. – № 4, 2001. – Б. 30.
5. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980. – С. 44.

6. Кармышева Б.Х. Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана (конец XIX – начало XX века) // Советская этнография. – № 3, 1969. – С. 45.

7. Жумаев Т. Ўзбекистоннинг тоғли жойларида қишлоқ хўжалиги. – Т.: Фан, 1982. – Б. 37.

8. Дала ёзувлари. Қумқўрғон тумани Очамойли қишлоғи. 2007 йил.

9. Қаюмов А.Р. XIX-XX бошларида Жанубий Ўзбекистон худудида этник ҳолат. Автореферат т.ф.н. – Т., ЎзР ФА Тарих институти, 2011. – Б. 24.

10. Дала ёзувлари. Жарқўрғон тумани Исмоилтепа қишлоғи. 2006 йил.

11. Қаюмов А.Р. XIX-XX бошларида Жанубий Ўзбекистон худудида этник ҳолат. Автореферат т.ф.н. – Т., ЎзР ФА Тарих институти, 2011. – Б. 24.

12. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – С. 139.